

О. О. РОМАНОВА

(Харків, Україна)

СПЕЦІАЛЬНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕРМІН І НОМЕН

У статті досліджено сутність терміна як лінгвістичної одиниці. Подано визначення терміна та розглянуто співвідношення понять “термінологія” й “терміносистема”, наведено вимоги до терміна. Теоретично обґрунтовано розмежування терміна та номена. Запропоновано визначення номена як мовної одиниці.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносистема, лексика, номен, дефініція, поняття, номенклатура.

В українській мові терміни, як і загальноживані слова, мають певні значення, граматичні категорії, але вони виражають спеціальні поняття, обслуговують різні галузі знання й діяльності людини, і таке їхнє призначення не могло не позначитися на характері цієї досить великої групи слів. З одного боку, термін — член лексичної системи літературної мови, а з другого, — “знак, що наближається до елементів штучних семіотичних систем” [7, с. 73]. Ця подвійна природа терміна спричиняє існування таких наукових поглядів на термінологію: остання вважається або специфічним шаром літературної лексики, або виводиться за межі літературної мови так само, як і діалекти, просторіччя, де діють особливі мовні норми. Прихильники першого погляду, до якого ми приєднуємося, розглядають термінологію як підсистему загальнолітературної мови, тобто в її межах, але як окрему самостійну галузь. Термін підпорядковується і термінологічним законам, і законам мови в цілому, оскільки він — і знак спеціальної системи, й одиниця лексичного складу певної мови. Тому в термінології поєднуються й протистоять одне одному стабільність як властивість будь-якої знакової системи і варіювання, притаманне лексиці загальнолітературної мови.

Базовими поняттями нашого дослідження є такі: “термін”, “термінологія”, “терміносистема”. Важливим сьогодні є поглиблення сучасних уявлень про роль і місце термінів у лексичній системі української мови. Завдання нашої розвідки — окреслити терміни як мовні одиниці; виділити основні нормативні вимоги до термінів; виокремити комплекс критеріїв, спираючись на який, можна розмежувати поняття “термін” і “номен”; уточнити й доповнити базові поняття термінознавства “термін”, “номен”.

Наголосимо, що подати чітку дефініцію терміна досить складно, оскільки в українській лінгвістиці сьогодні відсутнє його загальноприйняте визначення, яке б відбивало сутність термінів. Різноманітні дефініції терміна, подані в науковій літературі та словниках, не вичерпні. В історії термінознавства відбулася зміна уявлень про термін: спочатку його вважали “особливим словом” (І. Ковалик, Н. Непийвода), потім — “словом в особливій функції” (К. Люцинський, О. Покровська, С. Худолеєва), основа якого —

“мовний субстрат”. Науковці по-різному підходять до цієї проблеми, немає погодженості й щодо семантичних особливостей терміна. Н. Стаховська зауважує, що це “одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять, виражається словом або словосполученням, служить для спілкування людей, пов’язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови і підпорядковується її законам” [13, с. 277]. А. Д’яков, Т. Кияк, З. Куделько зазначають, що терміни — це не особливі слова, а лише слова в особливій функції, а саме у функції назви [5, с. 15]. На думку І. Дуцяка, термін — це назва тих об’єктів та їх ознак, які є предметом певної спеціалізованої діяльності людей. Одне з найостанніших в українському мовознавстві визначення терміна як мовної одиниці наведено в “Стилістиці сучасної української мови” О. Пономаріва, й воно, на нашу думку, є і ґрунтовним, і добре аргументованим: “Термін — це одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять, виражається словом або словосполученням, служить для спілкування людей, пов’язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови й підпорядковується її законам”. Автор зазначає, що основна сфера застосування термінологічної лексики — офіційно-діловий та науковий стиль [11, с. 91, 93]. А визначення з Оксфордського словника англійської мови було дещо доповнене авторами нового навчального посібника “Фахова українська мова”: “Термін — це мовний знак, що позначає спеціальне поняття у відповідній системі понять, а поняття — це одиниця думки з розмитим змістом і обсягом. Словесне ж вираження поняття називається дефініцією, яка є визначенням поняття, а значить, і терміна за допомогою певним чином побудованого речення” [2, с. 75]. Як бачимо, описуючи термін, автори додають поняття про його дефініцію. Окрім того, вони слушно зазначають, що значна частина термінів походить із загальноновживаної лексики і що процес переходу лексичної одиниці зі стану нетерміна називається термінологізацією [2, с. 77]. Звідси можна зробити висновок, що *термінологічність* — це різний рівень термінологізації лексичних одиниць. Проте поняття термінологізації в самому визначенні терміна відсутнє. Ось чому виникає нагальна потреба ще раз спробувати подати новий варіант визначення терміна як мовної одиниці.

Українські термінологи часто вказують на те, що природа терміна ґрунтується на діалектичній подвійності загальнономовного та специфічного. Відзначимо, що серед зарубіжних учених такої ж думки дотримуються В. Даниленко, Н. Кузьміна, О. Реформатський та ін. Питання сутності терміна вивчали К. Авербух, О. Ахманова, Г. Винокур, О. Герд, С. Гриньов, В. Даниленко, Р. Кобрін, Н. Котелова, А. Моїсеєв. У зарубіжному мовознавстві існує чимало найрізноманітніших спроб з’ясувати сутність терміна як мовної одиниці. Так, у монографії В. Даниленко “Російська термінологія” є дев’ятнадцять визначень терміна, й автор підкреслює, що цей перелік може бути продовжено. На думку дослідниці, термін варто розуміти як слово або словосполучення спеціальної сфери вживання, яке є назвою спеціального поняття й вимагає дефініції, тобто наголошено на дефінітивній функції

терміна [4, с. 15]. Е. Ханпіра вважає, що термін — це “слово або словосполучення, яке описує наукове поняття чи поняття спеціальної сфери діяльності” [15, с. 12].

Учені формулюють визначення терміна залежно від того, які критерії розрізнення терміна й загальноживаного слова є основними. Головні з них — це зв'язок із науковим поняттям, високий рівень абстрагування, логічний зв'язок зі значеннями інших термінів у межах певної системи, зв'язок із певною науковою або професійною діяльністю. У науковій літературі також є спроби визначити лінгвістичні вимоги до терміна як мовної одиниці. В. Лейчик до таких ознак терміна зараховує відсутність синонімів, належність до певної системи, однозначність, семантичну прозорість, стилістичну нейтральність, відсутність експресії тощо. Подальший розвиток термінознавства, зумовлений “законом протилежності між мовним субстратом і термінологічною сутністю терміна”, спрямований на виявлення суперечливої сутності більшості термінознавчих категорій, причому констатація протиріч не завжди передбачає наявність способу їх подолання [8, с. 125]. Оскільки поняття належить до окремої галузі знання, термін є елементом фіксованої підмови й застосовується тільки в межах цієї підмови.

Важливим для розуміння сутності терміна є такі дві його ознаки: те, що терміни використовуються як засіб закріплення результатів пізнання в спеціальних галузях знань і діяльності, й те, що терміни сприяють відкриттю нового знання.

Релевантною ознакою терміна, що відрізняє його від нетерміна, є також більш суворая можливість санкціонувати його, упорядковуючи термінолексику сучасної літературної мови. Специфічною рисою термінології можна назвати легкість проникнення в термінолексику чужомовних запозичень і штучне створення термінів. Та, незважаючи на певну специфічність і самостійність термінів у лексичному складі загальнолітературної мови (вони утворюють основу лексики мови науки — функціонального різновиду загальнолітературної мови), ці одиниці варто розглядати як елементи загальнолітературного словникового складу.

Сьогодні лінгвісти визначили дві головні особливості терміна. По-перше, він тісно пов'язаний із певною науковою чи технічною сферою: те саме слово в різних галузях має різний зміст (наприклад, *реакція* в медицині, хімії і в політиці). По-друге, зміст терміна розкривається через точне, логічне визначення, а не лексичне значення слова. Основоположник російської термінологічної лексики Д. Лотте вважав, що термін, на відміну від звичайного слова, завжди виражає суворо фіксоване поняття й має бути коротким, позбавленим багатозначності, синонімії, омонімії. Нормативні вимоги до терміна, вперше сформульовані вченим, покладені в основу подальшого дослідження термінології [9]. Українські й зарубіжні мовознавці пропонують такі вимоги до терміна: 1) зв'язок із науковим поняттям; 2) наявність чіткої дефініції, тобто короткого логічного визначення поняття, у якому відображені суттєві ознаки певного об'єкта; 3) системність; 4) спеціальна сфера застосування; 5) тенденція до однозначності в межах термінологічного поля, тобто термінології певної галузі; 6) відносна незалежність

від контексту; 7) термін повинен бути точним, чітким; 8) термін має бути коротким (лаконічним), семантично прозорим, хоча ця вимога досить часто суперечить іншій вимозі — точності, а саме це є важливим для термінологічної одиниці; 9) термін не повинен мати синонімів та омонімів; 10) план вираження — слово або словосполучення; 11) стилістична нейтральність, тобто відсутність експресії, модальності, естетичних характеристик; 12) термін має бути милозвучним (вимога евфонії) (М. Володіна, Д. Ганич, О. Герд, Б. Головін, С. Гриньов, В. Даниленко, А. Д'яков, О. Іващишин, Т. Канделакі, І. Ковалик, І. Кочан, Г. Мацюк та інші).

Підсумовуючи запропоновані дослідниками вимоги до терміна, вважаємо основними з них такі: 1) термін має номінувати наукове поняття; 2) термін має дефініцію, тобто план змісту кожного терміна зорієнтований на відповідне поняття; 3) термін повинен бути системним; 4) термін має бути однозначним у межах відповідного термінологічного поля; 5) термін має відповідати правилам і нормам літературної мови; 6) термін є стилістично нейтральним (відсутність емоційно-експресивного забарвлення). Ці ознаки реалізуються лише в межах терміносистем, за їх межами термін втрачає свої дефінітивні та системні характеристики — детермінологізується, тобто переходить до загальноживаної лексики.

У працях останніх років виділяють прагматичні вимоги, зумовлені специфікою функціонування терміна, серед яких можна назвати такі: сучасність, інтернаціональність та милозвучність терміна.

На основі встановлених характеристик терміна формуємо його дефініцію: термін — це слово або словосполучення, що є носієм спеціальної інформації та інструментом пізнання навколишнього світу, має певну сферу використання; його значення розкривається в дефініції. Отже, термін має такі релевантні ознаки, як номінування наукового поняття, дефініцію, чітко визначене місце в терміносистемі.

Термін як поняття складне й багатогранне може розглядатися в різних аспектах. У термінознавстві є спроби подати комплексну характеристику терміна і в плані вираження, і в плані змісту. Наприклад, на питання, чим є термін, К. Авербух дає таку відповідь: “лексичною одиницею, словосполученням, синтагмою, фразеологізмом, номеном, знаком, поняттям, одиницею номінації, членом системи (системним об'єктом), дробом (часткою від ділення найменування на поняття) $T = D/N$ ” [1, с. 117]. Поняття “термін” тісно пов'язане з поняттям “термінологія”.

Термінологія — це “сукупність термінів, що обслуговують певну сферу знань, пов'язаних із системою понять: мистецтво, техніку, виробництво тощо. Це особливий шар лексики, який піддається свідомому регулюванню та впорядкуванню” [14, с. 683]. Такі ж визначення термінології знаходимо і в зарубіжних словниках лінгвістичних термінів.

Термінологія як розділ лексикології вивчає закономірності створення й функціонування термінів та їх систем: це комплексна наука про терміни; сукупність усіх спеціальних слів і словосполучень, що номінують наукові поняття різних галузей знань. Професійне використання термінології забезпечує її інформативну якість, певну стабільність знакових систем.

Основні недоліки термінології, які треба усувати: багатозначність термінів у межах однієї терміносистеми; синонімія термінів і терміноелементів; надлишкова завантаженість чужомовними термінами; перевантаження терміносистем професіоналізмами; неуніфікованість в орфографії термінологічних одиниць тощо.

Терміносистема — це система термінів певної галузі науки, техніки, мистецтва та ін., яка має лексико-семантичні й словотвірні зв'язки між номінаціями-термінами [6, с. 183]. Якщо терміносистема невпорядкована, вона гальмує розвиток науки, яку обслуговує, призводить до помилок у практичній діяльності.

Окрім термінів, у науковій та технічній літературі вживається значна кількість так званих номенклатурних назв. Надзвичайно важливим для осмислення сутності терміна є протиставлення “термін — номен”. Сьогодні не вироблено чітких критеріїв для розмежування цих двох мовних одиниць, більша частина галузевих номенклатур не досліджена. У науковій літературі для цієї одиниці немає ще усталеного терміна: номенклатурний знак (А. Хаяютін та ін.), номенклатурне найменування (Т. Канделаки, А. Моїсєєв та ін.), номен (О. Герд, В. Лейчик та ін.).

В українському мовознавстві питанню розмежування термінів і номнів приділили увагу П. Дудик, А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько, Б. Михайлишин, Т. Михайлова, В. Овчаренко, П. Стахів та інші. Сьогодні висловлено кілька поглядів щодо цих мовних одиниць: 1) терміни та номени не треба розмежовувати, оскільки вони вживаються у професійній сфері й подані в більшості лексикографічних праць (Н. Родзевич); 2) номенклатурні знаки є різновидами власних назв (В. Овчаренко); 3) номенклатурними варто вважати ті мовні одиниці, які називають об'єкти та засоби дослідження в окремій науковій галузі, а власне термінами — одиниці, що номінують явища, які супроводжують процес дослідження (Д. Ганич, І. Олійник, Т. Панько). Отже, у науковій літературі термін і номен ототожнюють або розрізняють і в плані змісту, і в плані вираження (термін протиставляється номену як знаку, можливості якого матеріально виражатися набагато ширше — за допомогою цифр, символів, графічних знаків).

В. Овчаренко підкреслив: “Номенклатурні знаки не є термінами, бо вони не виражають термінованих понять і позначають лише окремі об'єкти чи їх групи, що входять до обсягу відповідного поняття” [10, с. 61]. На його думку, номенклатурні знаки варто відрізнити від так званих номенклатурних термінів, що позначають поняття про предмети та явища об'єктивної дійсності. Це, наприклад, найменування предметів, які використовують у швацькій справі, — номенклатурними є мовні одиниці *праска, ножиці, машина (швацька)* тощо.

П. Дудик зазначає, що спільне в термінах і номенах переважає над специфічним. Номени називають вужчі поняття, пов'язані з конкретними реальностями. Номен описується за допомогою конкретних властивостей предмета, термін має дефініцію з певним ступенем абстрагування, без зазначення будь-яких конкретних параметрів. Наприклад, номени *швацька машина 1-А ПМЗ, швацька машина “Подольськ-100”, голка 1, нитки № 10*.

Б. Михайлишин та П. Стахів дотримуються погляду, що терміни й номенклатурні знаки є найменуваннями однієї природи, проте відрізняються обсягом значень (номени називають поняття, що пов'язані з конкретними реаліями і тому вужчі за наукові поняття, номіновані термінами). Науковці запропонували перші номінувати “терміни-поняття”, а другі — “терміни-назви”.

У російському мовознавстві проблема “термін — номен” є досить актуальною, і в останні десятиліття з'явилося багато праць, присвячених саме розмежуванню понять “термінологія” і “номенклатура” (В. Лейчик, О. Суперанська, С. Шелов та ін.). Ці наукові розвідки спираються на праці попередників, які стали вже класичними (Г. Винокура, О. Реформатського). Зокрема, Г. Винокур наголосив: “Що стосується номенклатури, то, на відміну від термінології, її варто розуміти як систему абстрактних та умовних символів, єдине призначення якої полягає в тому, щоб дати максимально зручні з практичного погляду засоби для позначення предметів, речей, без прямого відношення до потреб теоретичної думки, що оперує цими речами” [3, с. 8]. Науковець відокремив поняття “термінологія” й “номенклатура”, таке розмежування усталилося, і з деякими змінами прийняте сучасними термінознавцями. Цю думку підтримав О. Реформатський, який теж досліджував відмінності терміна й номена. Номенклатурні слова більш номінативні, а терміни “пов'язані з поняттями науки, тому що словесно відображають систему понять певної науки” [12, с. 49]. Значення номенклатурних слів конкретніше й точніше за значення термінів, номенклатурні слова часто називають предмети одиничні, а тому можуть бути і власними іменами. За О. Реформатським, *море, ріка, гора* — терміни, а *Чорне, Дніпро, Еверест* — номенклатурні слова. Отже, основна властивість термінів — поняттєвість (безпосередній зв'язок із поняттям), а номенів — предметність (номен пов'язаний із поняттям опосередковано, через предмет).

Номени можуть співвідноситися з поняттями, але одиничними, а терміни — з узагальненими. Номенів існує велика кількість, вони функціонують у сфері спеціальної комунікації; номенклатура як частина спеціальної лексики найбільше піддається змінам, отже, номенклатура — це сукупність номенів. Для терміна важливо термінологічне поле, або термінологічний контекст. Номени вільно використовуються поза контекстом, оскільки якості речей, що називаються, не змінюються від використання їхніх назв у науковій або побутовій галузі спілкування. Номени поза номенклатурними системами легко переходять у побутові слова, зберігаючи свою речовинність або предметність (*болонья, букле, драп, капрон, нейлон*).

Називаючи одиничні об'єкти, номени перебувають на нижчому ступені термінологічної ієрархії, якщо вважати, що основна функція термінів — найменування професійних спеціальних понять, тоді як функція номенклатури полягає в називанні або етикетуванні цілої системи видів і підвидів базових термінів-понять. До номенклатурних найменувань у швацькій терміносистемі ми відносимо, зокрема, конкретні назви журналів, фірм, фабрик, колекцій і т. ін. Наприклад, фірми “*Монтана*”, “*Naturana*”; колекції “*Дольче Донна*”, “*Western*”; стиль “*Нью Лук*”; журнали “*Бурда Україна*”, “*Burda*”; фабрика “*Желань*”; одяг для дому “*Sudtrikof*”, “*Iris*”, “*Cybele*” та інші.

Проаналізувавши погляди українських та зарубіжних мовознавців щодо сутності номенклатурних одиниць, ми пропонуємо таке визначення: номен — це найменування конкретної реалії, через яку воно співвідноситься з поняттям певної галузі діяльності людини.

Узагальнюючи погляди науковців щодо номенів, подаємо основні ознаки цих мовних одиниць: 1) номени є власними назвами або займають проміжне положення між термінами і власними іменами; 2) номени — це нижча ланка спеціальної лексики, порівняно з термінами, (розуміння номенів неможливе без співвіднесеності з іншими термінологічними одиницями); 3) номени мають посилену денотативність завдяки тому, що вони є результатом штучної номінації, призначеної для найменування спеціальної діяльності людини, а тому отримали назву прагмонімів; 4) номени входять до такої системи, яка належить до числа простих і є переліком однорідних понять, що перебувають на одному рівні абстракції і віддзеркалюють класи однорідних предметів; 5) основними для номенів є речовинність і предметність залежно від характеру об'єктів, які вони позначають (З. Комарова, В. Лейчик, Т. Михайлова, О. Суперанська, С. Шелов).

Сукупність цих критеріїв дає можливість виділити номенклатуру зі спеціальної лексики. З усіх суджень та думок про номенклатуру можемо зробити такий висновок: якщо термін номінує конкретне поняття певної галузі діяльності, то номен означає предмет, не виражаючи поняття про нього, або виражає поняття нижчих видів.

У сучасному термінознавстві номенклатуру та номен протиставляють термінологічній системі та термінові або номенклатуру зараховують до складу термінології, але як нижчу, периферійну її ділянку. Ми вважаємо номенклатурні одиниці (номени) особливими різновидами термінів, що співвідносяться з конкретними поняттями й актуалізують предметні зв'язки. Номенклатура — це та сама термінологія, яку використовують не в гносеологічному, як терміни, а в онтологічному плані.

Підсумовуючи, зазначимо таке: а) терміном може бути і слово, і словосполучення; б) термін пов'язаний із науковим поняттям; в) термін функціонує у спеціальній сфері, може існувати лише в межах одного термінологічного поля; г) термін системний, тобто займає чітко визначене місце в терміносистемі; ґ) термінові властиве значне функціональне навантаження; д) значення терміна й лексичне значення слова — це однорідні категорії з певними відмінностями, зокрема тому, що значення термінів устанавлюють унаслідок свідомої домовленості.

1. *Авербух К. Я.* Общая теория термина. — Иваново, 2004. — 252 с.
2. *Васенко Л. А., Дубічинський В. В., Кримець О. М.* Фахова українська мова. — К., 2008. — 278 с.
3. *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы : Сб. статей по языковедению, — М., 1939. — Т. V. — С. 46–56.
4. *Даниленко В. П.* Терминологизация разных частей речи. Термины-глаголы. — М., 1970. — 178 с.
5. *Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. — К., 2000. — 218 с.

6. *Єрмоленко С.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С., Бибик С., Тодор О. — К., 2001. — 224 с.
7. *Лейчик В. М.* Номенклатура — проміжне звено між термінами і власними іменами // *Вопросы терминологии и лингвистической статистики: Межвуз. сб.* — Воронеж, 1974. — С. 73–86.
8. *Лейчик В. М.* Предмет, методы и структура терминоведения. — М., 1989. — 147 с.
9. *Лотте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. — М., 1961. — 159 с.
10. *Овчаренко В. М.* Структура і семантика науково-технічного терміна. — Харків, 1968. — 71 с.
11. *Пономарів О. Д.* Стилїстика сучасної української літературної мови. — Тернопіль, 2000. — 276 с.
12. *Реформатский А. А.* Что такое термин и терминология // *Вопросы терминологии: Мат-лы Всесоюз. терминологического совещания, 25–29 мая 1959 года.* — М., 1961. — С. 46–54.
13. *Стаховська Н.* Термін як елемент системи мовного вираження спеціальних понять // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* — К., 2001. — Вип. IV. — С. 277–280.
14. *Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співгол.), М. П. Зяблюк та ін.* — 2-ге вид., випр. і доп. — К., 2004. — 824 с.
15. *Ханпира Э. И.* О терминах и терминологии // *Русский язык в национальной школе.* — 1985. — № 4. — С. 11–17.

O. Romanova

SPECIAL VOCABULARY OF UKRAINIAN LANGUAGE AS AN OBJECT
OF LINGUISTIC RESEARCH: TERM AND NOMENCLATURE

The article deals with the point of the term as a linguistic unit. The definition of the term is given, the correlation of conceptions “terminology” and “term system” is considered and the requirements to the term are represented in this article. Difference of the term and nomenclature is theoretically grounded. Proposition of the definition of the nomenclature as a linguistic unit is given.

К е у w o r d s: term, terminology, term system, vocabulary, nomenclatural unit, definition, meaning, nomenclature.